

XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin İktisadi Durumları ¹

Adem ÇALIŞKAN

Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi,
Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
dr.ademcaliskan@gmail.com
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-1487-465X>

Öz

Zimmî statüsü ile Müslüman olmayanların can ve mal güvenliğinin sağlanması karşılığında Gayrimüslimlerden vergi alınması usulü İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren tatbik edilen bir uygulama idi. Bu nedenle Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Gayrimüslimleri devletin vergi sistemine dâhil etti ve bunlardan yaş, fiziki ve ekonomik durumuna göre cizye vergisi aldı. Gayrimüslimlerden bu şekilde vergi alınması her Gayrimüslimin devlete farklı oranda vergi ödediğinin de önemli bir göstergesidir. Ayrıca Osmanlı'nın bu vergi tahsili hakkında hassas davranma nedeni cizyenin devlete gelir sağlayan önemli kalemler içinde yer almasıydı. Bununla birlikte yaşlı, hasta, maddi durumu yerinde olmayanlar, kısmen din görevlileri, devlete yararlılık gösterenler ve idareci olanlarda birtakım vergilerden muaf tutuldu. Osmanlı hâkimiyetin ilk dönemlerinde yapılan tahrirlere göre bazı kazalar hariç Maraş'ta Gayrimüslim yoktu. Ancak süreç içerisinde kent merkezine de Gayrimüslimler yerleşti ve Müslümanlarla aynı mahallelerde oturmaya başladı. Diğer kentlerde olduğu gibi Maraş'ta da devlete cizye vergisini ödeyen Gayrimüslimler, bu vergiyi ekonomik durumlarına göre ödedi. Buna göre XVIII. ve XIX. yüzyıllarda şehirde ikamet eden Gayrimüslimlerin genel olarak iktisadi durumları orta düzeyde idi. Ayrıca devlet bu vergi hakkında usulsüzlük yapıldığında hemen soruşturma başlatarak gerekli önlemleri aldı ve Gayrimüslimlerin bu konuda sorun yaşamalarının önüne geçti. Huzursuzluk yaratan Gayrimüslimlerinde cizye vergilerini ödemeleri karşılığında devlet tarafından affedildiği tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Gayrimüslim, Maraş, Cizye.

¹ Makale Geliş/Kabul Tarihi: 25.04.2020 / 10.10.2020

Künye Bilgisi: Çalışkan, A. (2020). XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin İktisadi Durumları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (2), 967-986. DOI: 10.33437/ksusbd.726821

The Economic Situation of Non-Muslims in Marash in the 18th and 19th Centuries

Abstract

The procedure of collecting taxes from non-Muslims in return for ensuring the safety of life and property of non-Muslims with Zimmi status was a practice that has been applied since the first periods of Islam. For this reason, the Ottoman Empire included non-Muslims living in its territory into the state's tax system and received tax from them according to their age, physical and economic status. Collecting taxes from non-Muslims in this way is an important indicator that each non-Muslim pays different taxes to the state. In addition, there was for the Ottomans to be sensitive about this tax collection was that the jizya was among the important items providing income to the state. However, the elderly, sick, financially insufficient, partially religious officials, beneficiaries of the state, and administrators were exempted from certain taxes. According to the censuses made in the early periods of the Ottoman rule, there were no non-Muslims in Maras except for some townships. However, non-Muslims settled in the city center in the process and started to live in the same neighborhoods with Muslims. As in other cities, non-Muslims who paid the tax of jizya to the state in Maras paid this tax according to their economic status. Accordingly, in the 18th and 19th centuries, the general economic situation of non-Muslims residing in the city was moderate. In addition, when an irregularity was made about this tax, the state immediately initiated an investigation and took the necessary measures and prevented non-Muslims from having problems in this regard. It was determined that non-Muslims, who caused unrest, were forgiven by the state in return for paying the tax on tax.

Keywords: Ottoman, Non-Muslim, Maras, Jizya.

Giriş

İslâm'da kendisine güvence verilen, korunan kişi anlamına gelen zimmet akdi diğer semavi dinler olan Hıristiyanlık ve Musevilik dini mensuplarıyla yapıldı. Bu sayede İslâm ülkesinde inançlarını özgür bir şekilde rahatlıkla yaşayan Gayrimüslimler (Kenanoğlu, 2004:5, 10-13) buna karşılık devlete baş diğer adıyla cizye vergisini ergenliğe eriştiği zamandan 60-65 yaşına kadar öderdi ve her zimmî erkek bu vergi mükellefi idi (Minna, 2010: 18,26). Ayrıca yükümlülüklerini

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

yerine getiren, yasalara uyan ve zimmet akdini ihmal etmeyenlerin zimmet akdi devam eder, kamuda herkes eşit haklara sahip olurdu (Rruqa, 2017: 164-165).

Osmanlı Devleti’de İslam’ın zimmîlere verdiği hakları aynen devam ettirdi ve Gayrimüslimlere İslam hukuku çerçevesinde davranarak onların can ve mallarını devlet güvencesi altına aldı. Müslümanların ödedikleri zekât ve askerlik hizmetine karşılık gelen cizye vergisini de ilk dönemlerden itibaren Gayrimüslimlerden alan Osmanlı, bu vergiyi bireysel olarak aldı fakat onları cemaat olarak tanıdı. Geçici süreyle diplomatik, ticaret veya seyahat amaçlı gelen “*müste’menler*” de eğer süresi dolduğu halde ülkesine dönmez ise cizye mükellefi sayıldı (Kenanoğlu, 2004: 27, 181-284, 379-386).

Ayrıca cizye vergisi maktu ve ale’rruus olarak iki türdü ve maktu da belirli bir oran söz konusuysen ale’rruus’ta kişiler gelirine göre vergisini öderdi (Kocaoğlu, 2018: 286). XVI. yüzyıla kadar da “*haraç*” vergisi olarak alınan bu vergi, daha sonra “*cizye*” ya da “*cizye-i şer’i*” olarak toplanırken, arazi vergisinden ayırt etmek içinde “*baş haracı*” ifadesi kullanıldı. Vergiyi toplayanlara da “*harâcî*”, “*haraççı*” sonraları da “*cizyedar*” denildi (İnalçık 1993: 45-48).

Bölgedeki şer’i mahkeme başkanı olan kadı tarafından hazırlanan cizye defteri ise iki nüsha şeklinde hazırlanır, bir tanesi merkezdeki cizye muhasebesine gönderilirken diğeri de sancaklarda muhafaza edilirdi (Kocaoğlu, 2017: 397). Merkeze gelen cizye defteri icmal defterlerine, cizye ve haraç ile ilgili hükümlerde farklı defterlere kaydedilirdi. Ayrıca merkeze bağlı olmayan Eflâk’ta ise cizye toplama işi oradaki voyvoda tarafından yürütülürken, Kırım’da bu vergiyi toplama görevi Kırım Hanı’nın sorumluluğunda idi. Bununla birlikte bu defterlerin düzenli ve itinalı bir şekilde tutulması hem zimmînin hem de devletin herhangi bir zarara uğramaması açısından önemliydi (Ercan, 2001: 260-261, 275). Fakat Osmanlı’da Gayrimüslimlerin ödedikleri vergiler Müslümanlardan farklı olsa da bir Müslüman ile Hıristiyan’ın aile hayatı dini farklılıklar hariç aynı olmakla birlikte (Ertaş, 2019: 54) bir Ermeni ile Müslüman aynı mahallede ikamet edebilirdi (Ertaş, 2015: 86).

Cizye vergi miktarı ise ferdi ya da toplu olarak ödendiğinde farklılık gösterirdi (Erkal, 1993: 42-45). Başlangıçta hane başına bir altın veya buna denk gelen akçe olarak toplanan bu vergi akçenin süreç içerisinde enflasyona uğramasıyla 1592’de 160, 1603’te 360 akçeye kadar yükseldi (İnalçık, 2013: 23). 1691’de yapılan düzenleme ile de cizye mükelleflerine kâğıt veya varak verilerek bunlara sıkı denetimler getirildi ve cizye miktarı her yıl alâ, ednâ ve evsât olmak üzere yeniden düzenlendi. Üç yılda birde genel teftiş yapıldı. II. Mahmud döneminde de cizye vergisinde düzenlemelere gidilmiş ve bununla birlikte cizye vergisi yanında “*mübaşiriye*”, “*tahsildariye*”, “*kefilleme*” ve “*kolcu hakkı*” gibi bir takım adlar altında para alınması yasaklanmıştır (Kenanoğlu, 2004: 381-383).

Buna göre 1804'te Gayrimüslimlerin âlâ olanlarının vergisi 12 kuruş iken, 1824'te 40, 1834'de 60 kuruşa, 1834'de evsât olanların vergisinde 6 kuruştan 30 kuruşa, ednâ olanların ise 3 kuruştan 15 kuruşa yükseltildi (Karpaz, 2014: 91). Bu düzenlemeye göre; Gayrimüslimlerin âlâ olanlarının oranı 7.5 ile % 8, evsât % 65 ile % 68, ednâ da % 24- % 27.5 civarında değişmekteydi (Karpaz, 2010: 73-74). Tanzimat döneminde ise halktan gelirine göre vergi alınması kararlaştırılmıştı (İnalçık, 2013: 60) ve Tanzimat'tan sonrada Gayrimüslimler cizye vergisi yerine "İane-i Askeriye" daha sonra da "Bedeli-Askerî" olarak isimlendirilen vergiyi ödedi (Kenanoğlu, 2004: 392-393). Ancak Kırım Savaşı'nda asker ihtiyacının fazla olmasına bağlı olarak Gayrimüslimlerinde askere alınması kararlaştırıldı (Özcoşar ve Güneş, 2006: 159-164). Aşağıda yer alan tablo 1'de Gayrimüslimlerin yıllara göre esedi kuruş² olarak ödedikleri cizye vergisi miktarı gösterildi (İnalçık, 1993: 47).

Tablo 1. Gayrimüslimlerin esedi kuruş olarak ödedikleri cizye vergisi miktarı

Yıllar	Âlâ	Evsât	Ednâ
1691	9	4,5	2,25
1696	10	5	2,25
1743	11	5,5	2,75
1804	12	6	3
1816	16	8	4
1824	24	12	6
1827	36	18	9
1829	48	24	12
1834	60	30	15

Ayrıca Osmanlı'da yaşayan Gayrimüslimler cizye vergisinden farklı vergilerde öderdi. Haraç, rav akçesi, kürekçi akçesi, zarar-ı kassabiye, bid'at-i haram, ispenç (Kenanoğlu, 2004: 385-378) savaş veya olağanüstü durumlarda alınan ve daha sonra sürekli hale getirilen "avarız" gibi vergiler Gayrimüslimlerin ödedikleri diğer vergilerdi (Özlu, 2006: 383).

Ruhban sınıfı ve Ermeni Patrikleri ile (Kenanoğlu, 2004: 387-388) kör, yetim, hasta olan ve maddi durumu olmayanlar (İnalçık, 1993: 45-48), bizzat ülke savunmasına katılanlar (Rruqa, 2017: 168), sipahi, topçu, voynuk ve kürekçi gibi hizmette bulunanlar, bir yerin fetih sırasında görevli olanlar (Özel, 1996: 422), vergi toplanmasına yardım edenler, verimsiz topraklarda ikamet edenler ile Müslümanlara ait bir kuruma vakfedilen topraklar üzerinde oturanlar (Ercan,

²Osmanlıda XVII. yüzyıldan itibaren kullanılan para birimi. Geniş bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu (1995), Esedi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

2001: 258) ve konsolosluklarda tercümanlık yapanlarda cizye vergisinden muaf tutulurdu (Kenanoğlu: 2004: 389). Bununla birlikte Osmanlı'da yaşayan Gayrimüslimler, zimmet statüsü ile kendilerine verilen birtakım hak ve özgürlükler dışında da kendi millet sistemi içerisinde yaşama fırsatı buldu (Kocaoğlu, 2020: 256).

Osmanlı'nın diğer kentlerinde olduğu gibi Maraş, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra gelişme gösterdi. Özellikle Osmanlı'nın burada sağlamış olduğu istikrar, zamanla kentte Gayrimüslim nüfusun artmasını sağladı. Burada yaşayan Gayrimüslimler rahat bir şekilde hayatlarını devam ettirirken, devlete ödemeleri gereken cizye vergisini de ekonomik durumlarına göre ödedi.

Kentte yaşayan gayrimüslimlerin iktisadi durumları hakkında bilgilere ulaşabilmek için T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığında yer alan Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Kalemi Evrakı, Ali Emiri Mehmed IV, Ali Emiri Selim III, Hatt-ı Humayun, İbnülemin Maliye, Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühime Kalemi (Odası) Belgeleri, Bab-1 Asafî Sadaret Kalemi Evrakı, Cevdet Evkaf, Maarif ve Maliye Kalemleri ile Hariciye Siyasi Evrakında yer alan belgeler ile birlikte şehir hakkında yazılmış tez, makale ve kitaplardan istifade edildi. Ayrıca toplanan cizye vergisinin yıllara göre esedi kuruş cinsinden hesaplaması yapılırken Halil İnalçık'ın 1993 yılında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 8.cilt'inde yer alan Osmanlılarda Cizye makalesinden yararlanılmıştır.

1.Osmanlı Dönemi Maraş

Orta Doğu'ya açılan bir güzergâh üzerinde kurulan şehrin (Doğan, 2004: 274) ilk yerleşim yeri M.Ö 7000'li yıllara kadar gider (Çapan, 2016: 177). Kentin adı ise M.Ö. 2000-1200 tarihli Hitit yazıtlarında "Maraj" ve "Markazi"dir ve Tarihçi Herdedot'a göre Maraj adı Hitit kumandanı Maraj'a ithafen verilmiştir. Asur kaynaklarında da şehrin adı "Maraj", Boğazköy yazıtlarında da "Maraş"tır. Roma İmparatorluğu döneminde kentin adı Germanica'dır. Müslümanlar ise kente Re'aşa fiilinden türeyen ve zelzele anlamına gelen "Mer'aş" adını verir. Osmanlılar döneminde de Maraş'a Dulkadirlioğullarından dolayı "Zülkadir" de denilir (Eyicil, 2009: 19).

Şehir Osmanlı hâkimiyetine alınınca her alanda gelişme gösterdi ve kentte birtakım idari düzenlemelere gidildi.1526 ile1563 yılları arasında Dulkadir eyaletine bağlı bir kaza haline getirilen kent, 1523'te Maraş olmak üzere; Keferdiz, Pazarcık, Gügercinlik, Benak, Kargılık, Kars vilayeti ile Andırın nahiyelerinden oluşurken, nahiye sayısı 1526'da 18'e yükseldi. Bu tarihte Maraş'a bağlı 246 köy, 507 mezra vardı (Solak, 2004: 32, 51). 1531'de ise Antep, Sis ve Bozok sancakları Maraş'a dâhil edildi(Koç, 2010: 58). 1563'tede

Güvercinlik, Hısn-ı Mansur, Elbistan ve Zamantu kazaları ile Camustil, Kurupınar, Kemer, Keferdiz, Kara Hayıt, Pazarcık, Aladinek-Araban, Göynük, Engizek ve Bertiz-Abeyli, Zeytun, Süleymanlı, Yenice Kale nahiyeleri olmak üzere (Gürbüz, 2009: 166, 169) 27 nahiye, 869 köy, 917 mezradan meydana gelen (Şahin, 2015: 25) Maraş'ın bu idari yapısı 1579'a kadar devam etti. XVI. ve XVII. yüzyılda ise iktisadi açıdan çevresinin ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşılayan şehir (Gürbüz, 2009: 168) boyahane, kırıhane, debbağhane, macunhane, değirmen, dokumacılık ve tekstil gibi meslek dalları, bedestenler ve dükkânlarıyla dikkat çekti (Şahin, 2015: 81-82). XVII. yüzyılda geldiğinde de paşa sancağı yapılan Maraş (Koç, 2010: 59) XVIII. yüzyılda Anadolu eyaletleri içinde yer aldı ve II. Mahmud döneminde mutasarrıflar tarafından idare edildi (Çadırcı, 2013:13,24). Ancak 1835 -1840 yılları arasında şehrin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edilmesi, buranın 1845'te eyaletten kazaya dönüştürülmesine neden oldu. 1853-1856 tarihleri arasında da Adana eyaletine daha sonra ise Halep vilayetine bağlanarak 1914'e kadar sancak olarak yönetildi (Koç, 2010: 59-60). Bu tarihlerde Bertiz, Hartlab, Camuslu, Yenicekale, Nadirlü, Çakallı ve Şekeroba nahiyelerinden teşkil edilen Maraş, 1918'den sonrada bağımsız sancak oldu (Şahin, 2015: 68-70).

1.1. Kentteki Gayrimüslim Nüfus

Osmanlı döneminde sosyal ve iktisadi gelişmelere bağlı olarak Maraş'ın nüfusu da artış gösterdi. 1526'da tahmini 6.304 olan kent nüfusu, 1563'te yaklaşık % 60'lık bir artışla 15.000 oldu. Ayrıca devletin Maraş ve civarına getirdiği istikrarda kent nüfusunun artmasında önemli rol oynadı (Gürbüz, 2009: 167). XVII. yüzyıla kadarda kentte çoğunluk olarak Müslümanlar yaşasa da 1619'da az da olsa küçük bir Ermeni ve Yahudi nüfusu vardı (Koç, 2010: 58) ve bu tarihlerde şehirdeki 20 hane Ermenilere aitti (Gürbüz, 2009: 168).

XIX. yüzyıla geldiğinde ise Maraş'ta Gayrimüslim nüfus artış göstererek şehrin birçok mahallesinde Gayrimüslimler, Müslümanlarla birlikte oturmaya başladı (Koç, 2010: 58). Bu yüzyıl sonlarında da kentte 12 kilise vardı ve bazı evlerde kilise olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca kiliselerdeki kitaplar içinde Türkçe harfli Ermenice yazılmış kitaplarda vardı (Şahin, 2017: 254). 1832'de ise kentin nüfusu yaklaşık olarak 6.000 iken bu nüfusun 3/1'i Ermenilere aitti. 1850 yılına geldiğinde de şehirdeki 38 mahallenin 33'ünde Müslim-Gayrimüslim karışık otururken sadece 5'inde Müslümanlar yaşamaktaydı ve 3.655 hanenin 2.212'si Müslümanlara, 1.420'si Hıristiyanlara, 23'ü de Yahudilere aitti ve kent nüfusu 18.275 olmak üzere (Günay, 2007: 60) Gayrimüslim nüfus oranı da yaklaşık % 40'tı (Gedik, 2016: 34). Ancak kent nüfusu 1856'da 11.420'ye geriledi. Bu nüfusun ise 6.797'si Müslümanlardan, 4.623'üde Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. 1868'de ise şehirdeki hanelerin 1.984'ü Müslümanlara, 1.402'si Ermenilere, 23'üde Yahudilere aitti ve bu hanelerde 12.010 kişi oturuyordu. 1869'da Maraş

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

sancağında hane ve nüfus artışı devam etti. Sancaktaki hanelerin 19.707'sinde Müslümanlar, 5.016'sında Hıristiyanlar, 29'unda Yahudiler, 86'sında da Kıptiler oturmak üzere toplam nüfus 79.541 idi. 1881'de ise 5.476 hanede Müslümanlar, 2.371'inde Hıristiyanlar, 29'un da Yahudiler ikamet etmekteydi. Arap kaynaklarına göre bu tarihte Maraş'ta 34.921 Müslüman, 16.781 Hıristiyan, 193'te Yahudi olmak üzere toplam nüfus 51.895'ti. 1882 tarihli İngiliz konsolosluk raporuna göre de Maraş, Pazarcık, Zeytun, Andırın ve Bulanık kazalarında ki Müslim-Gayrimüslimlerin toplam nüfusu 75.018 idi (Günay, 2007: 60-70). Ancak 1900-1902 yıllarına gelindiğinde şehir nüfusu 58.219'a kadar düştü. Fakat kentin nüfusu 1903-1906 tarihleri arasında 62.491 ile 64.980, 1906 ile 1909 arasında da 68.023 ile 67.974 civarına yükseldi (Şahin, 2004: 51-54) ve bu tarihlerde Maraş'ın kaza, nahiye ve köyleri ile toplam nüfusu 175.274'tü (Eyicil, 2009: 218).

Aşağıda yer alan Tablo 2 ve 3'te yıllara göre Maraş ve kazalarındaki Gayrimüslimlerin toplam nüfusları gösterilmiştir.

Tablo 2. 1869 ile 1879 yılları arası Maraş ve kazalarında Gayrimüslim ve yabancı nüfusu (Şahin, 2015: 43-46).

Kazalar	1869-70	1870-71	1873-74	1876-77	1878-79
Maraş	7.584	7.547	14.247	8.319	8.419
İslâhiye	77	77	77	77	77
Hassa	331	345	345	361	361
Pazarcık	156	156	156	-	-
Zeytun	5.796	5.816	10.471	5.926	6.126
Andırın	1.511	1.774	1.774	1.451	-
Bulanık	1.250	1.312	1.312	1.571	1.403
Elbistan	609	522	953	800	803
Toplam	17.314	17.549	29.335	18.505	17.189

Tablo 3. 1882 ile 1896 yılları arası Maraş ve kazalarındaki Gayrimüslim ve yabancıların nüfusu (Şahin, 2015: 49-50, Günay, 2007: 68).

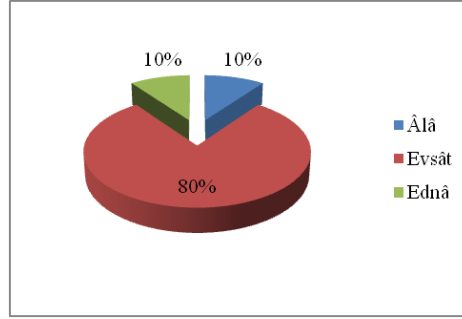
Kazalar	1882	1890-91	1892-94	1894	1895-96	1897-98
Maraş	8.419	15.417	16.190	16.425	16.047	16.081
İslâhiye	—	—	—	—	—	—
Hassa	—	—	—	—	—	—
Pazarcık	—	12	12	12	12	—
Zeytun	6.126	9.215	9.152	9.190	9.254	9.255

Andırın	—	2.629	2.563	2.602	2.602	2.641
Bulanık	—	—	—	—	—	—
Elbistan	—	1.620	1.618	1.535	1.616	1.620
Toplam	14.545	28.893	29.535	29.764	29.531	29.597

2.Gayrimüslimlerin Ekonomik Durumları

Osmanlı iktisadi hayatında istisnalar dışında imalat, ticaret ve esnafılık yapan ve lonca teşkilatı içinde yer alan Gayrimüslimler, diğer kentlerde olduğu gibi Maraş'ta da devlete cizye vergisi ödemekteydi. Fiziki ve iktisadi durumu iyi olan Gayrimüslim erkeklerden âlâ, evsât ve ednâ olmak üzere hane başına yâda toptan alınan bu vergi, merkez hazine adına görevlilerce doğrudan ya da iltizam usulü ile tahsil edilmekteydi (Arslan, 2014: 256). Bu nedenle Maraş'ta da ilk dönemlerden itibaren kentte yaşayan Gayrimüslimler cizye vergisi ödedi. Örneğin;1526'da kentteki Gayrimüslimlerden hane başına 25 akçe cizye alınması kararlaştırılmış ve kaza genelinde 9.745 akçelik cizye vergisi tahsil edilirken, Zeytun ve Fırnis köylerinden ise 375 akçelik vergi toplanmıştı. 1563'teki 11.277.5 akçelik cizye gelirinin, 25 akçesi de Kuru Pınar nahiyesinden, 50 akçesi diğer kazalardan tahsil edilmiş (Solak, 2004: 164) bununla birlikte bu dönemde kentte şahin yuvaları için didebân³ ve saraya vahşi av kuşlarını yetiştirmek için görevli olan Gayrimüslimlerde bazı vergilerden muaf tutulmuştur (Kurt, 2012: 2019). 1622'de de Maraş sancağından tahsil edilen 14.559 akçelik cizye vergisi merkez hazineye havale olunmuş, 1701'de de Maraş eyaleti ve kazalarındaki Yahudi ve Hıristiyanlardan 1.422.626 akçelik cizye vergisi geliri sağlanmıştır. 1702'de de Maraş, Malatya ve Antep'te bulunan Gayrimüslim cizye vergisi mükellefleri sayısı 600'ü âlâ, 4.800'ü evsât ve 600'ü ednâ olmak üzere toplamda 6.000 olarak belirlenmiş ve bu mükelleflerden 3.600.000 akçelik vergi tahsil edilmiştir (Arslan, 2014: 256-259). Arslan (2014)'ın vermiş olduğu bilgilere göre Maraş, Malatya ve Antep'teki Gayrimüslimlerin âlâ, evsât ve ednâ sayılarına göre yüzdelik oranları Grafik 1'de gösterilmiştir.

³Gözcü, bekçi, nöbetçi.

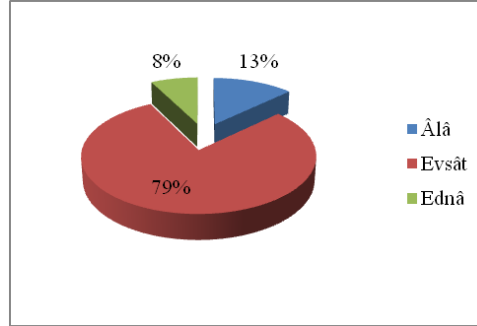

Grafik 1. XVIII. yüzyıl başlarında Maraş, Malatya ve Antep'te bulunan Gayrimüslimlerin âlâ, evsât ve ednâ sayılarına göre yüzde oranları (Arslan, 2014: 259).

Grafik 1'e göre her üç şehirde yaşayan Gayrimüslimlerin ekonomik durumlarının büyük oranda orta düzeyde olduğu, âlâ ve evsât olanların oranlarının ise çok az olduğu anlaşılmaktadır.

1714'te de Malatya ve Antep'te olduğu gibi Maraş'ta da Gayrimüslimlerin âlâ olanlarından 12, evsât'tan 9 ve ednâ'dan da 6 pare beher cizye alınması kararlaştırılarak herkesin cizye defterine kayıt edilmesi istendi(Kayaçağlayan, 2011: 57-59). 1728'de ise 1729 yılına mahsup olmak üzere Maraş cizyesi için gönderilen fermana göre; 600 âla, 4.900 evsât ve 700'ü ednâ olmak üzere toplamda 6.200 kişi bu vergi mükellefi idi ve zikr olunan malumu'l-mikdar cizye evrakını cizye muhasebecisi Mehmed Bey'den alan Cizyedar Ali bunlara bir "temessük"⁴ yazmıştır (İE.ML.108/102735). Kayaçağlayan (2011)'in verdiği bilgiye göre 600 âla'dan 7.200, 4.900 evsât'tan 44.100 ve 700 ednâ'dan da 4.200 beher cizye olmak üzere toplamda 55.500 beher cizye alınması gerekmektedir. Grafik 2'de Maraş'ta yaşayan Gayrimüslimlerin âla, evsât ve ednâ olarak ödedikleri cizye vergisinin yüzdeler oranları gösterilmiştir.

⁴Cizye görevlisi tarafından yazılan ve bir yerin cizye vergisini ödediğini gösteren belge. Bkz. Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları, Turhan Kitapevi Yayınları, Türk Kültürü Dizisi: Araştırmalar, İncelemeler 2, Ankara 2001.

Grafik 2. 1729 yılına mahsuben Maraş'ta bulunan Gayrimüslimlerin âlâ, evsât ve ednâ olarak ödedikleri cizye vergisinin yüzde oranları (İE.ML.108/102735, Kayaçağlayan, 2011: 57).

Grafik 2'ye göre kentte yaşayan Gayrimüslimlerin ekonomik durumları büyük oranda orta düzeydedir. Durumu iyi olanlar ise bunu takip ederken, durumu çok düşük oranda olanlar azınlıktadır.

1741'te ise bu vilayetlerdeki Gayrimüslimlerin âlâ'sından 4'er, evsât'tan 2'şer ve ednâ'dan ise 1'er altın cizye vergisi toplanarak evrakları ile birlikte cizyedâr Hacı Ömer'e teslim edildi (Eroğlu, 2018: 362-365). 1798'de ise Maraş Sancağı cizyesi içinde 4.916 adet esnaf-ı selase⁵ mükellefi vardı ve bunlardan 24.962.50 kuruş cizye vergisi Hazine-i Amire'ye teslim edilmek üzere dergâh-ı âlî kapıcıbaşlarından Cabbarzâde Kapı Kethüdası Mustafa Bey'e verilip, toplanan vergide kendisine teslim edilmiş ve bu vergiden 5.700 kuruşu câize⁶ ayrılmıştı (AE. SSLM. III. 57/ 3361).

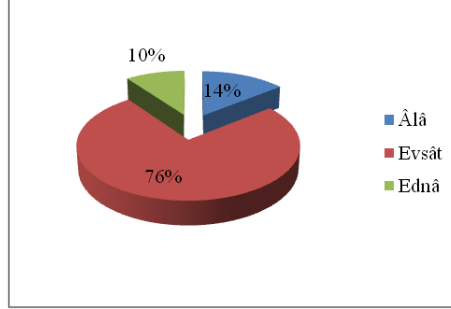
XIX. yüzyılda da Maraş'ta yaşayan Gayrimüslimlerden cizye vergisi toplanmaya devam edildi. Örneğin;1818'de şehirde Hristiyan ve Yahudi cizye vergisi mükellef sayısı 5.084 olup, bunların 352'si âlâ, 3.741'i evsât ve 991'i ednâ idi(C.ML.272/11176_1_1) ve bunlardan 1816 tarihli cizye vergisi düzenlemesine göre (İnalcık, 1993: 47), âlâ 5.632, evsât 29.928 ve ednâ 3.964 esedi kuruş olmak üzere toplam 39.524 esedi kuruş cizye vergisi tahsil edilmesi gerekmektedir.

⁵Esnafın ekonomik durumuna göre âlâ, ednâ, evsât olarak belirlenmesi hakkında bkz. İbrahim Özcoşar- Hüseyin Haşimi Güneş (2006), Osmanlı Devleti'nde Cizye Ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağının Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375), Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 5(15), ss.159-179.

⁶Yol yiyeceği, azık, hediye, bahşiş, armağan, şairlere yazdıkları methiyeler nedeniyle verilen para veya bahşiş bkz. Ferit Develioğlu (2015), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitap Evi, Ankara.

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

Grafik 3'te 1818'de şehirdeki Hristiyan ve Yahudilerin ödedikleri cizye vergisine göre ekonomik durumları gösterilmiştir.

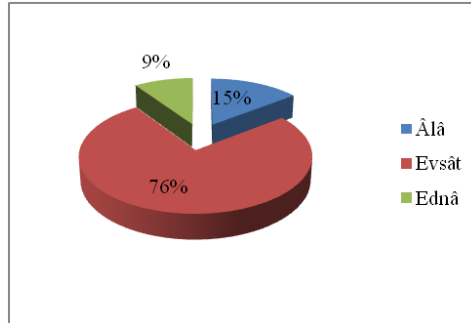

Grafik 3. 1818'de Maraş'taki Hristiyan ve Yahudilerin ödedikleri cizye vergisine göre ekonomik durumları (C.ML.272/11176_1_1, İnalçık, 1993: 47)

Grafik 3'e göre şehirde yaşayan Hristiyan ile Yahudilerin ekonomik durumları ağırlıklı olarak yine orta düzeyde olmak üzere Hristiyan ve Yahudilerin yüzdelik oranları %14 olarak gözlemlenmektedir ve bunu ednâ takip etmektedir.

1819 yılına gelindiğinde ise Zeytun kazasında çıkan isyan⁷ cizyelerin tahsilinde gecikmelere neden olmuş ve bu verginin vaktinde ödenmesi şartlarıyla buradakilerin affedilmeleri kararlaştırılmıştır (HAT. 508/24990_1). 1826'da olduğu gibi 1827 ve 1828 yılında da kentte cizye vergisi toplama işi Sarraf Avedis kefaletiyle Dergah-ı Mualla kapıcıbaşı Beyli Ahmed'e ihale yoluyla verilmiştir. Bu kişinin masraflar düşüldükten sonra geçen yıllardan kalan yirmi iki bin beş yüz yetmiş sekiz nüzul ve avarız-ı maliye olmak üzere toplam yüz otuz altı bin altı yüz yirmi beş kuruşu sarrafın zimmetinde olduğundan, bu meblağın sarraftan alınıp hazineye teslim edilmesi istenmiştir (C.ML.259/ 10644). Bu tarihlerde Maraş ve civarındaki cizye mükellef sayısı 360 âlâ, 3.755 evsât ve 943'te ednâ olmak üzere toplam 5.058 olarak belirlenmiştir (Akcan, 2016:2). Bu mükelleflerden 1824 tarihli cizye vergisi düzenlemesine göre ise (İnalçık, 1993: 47) âlâ olanlardan 8.640, evsât'tan 45.060, ednâ olanlardan da 5.658 esedi kuruş olmak üzere toplam 59.358 esedi kuruş vergi toplanması gerekmektedir. Grafik 4'te 1826'da Maraş ve civarında yaşayan Gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisi miktarına göre ekonomik durumları gösterilmiştir.

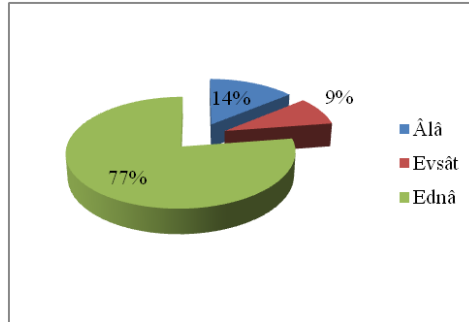
⁷Maraş'ın Zeytun kazasında çıkan Ermeni isyanları hakkında bkz. Nejla Günay (2007), Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları, IQ Kültür Yayıncılık, İstanbul.

Grafik 4. 1826’da Maraş ve civarındaki gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisine göre ekonomik durumları (Akcan, 2016:2; İnalçık, 1993: 47).

Grafik 4’e göre 1826’da şehirde yaşayan Gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisine göre ekonomik durumları orta düzeydedir. Ancak bu tarihte şehirdeki Gayrimüslimlerin âlâ olanlarının oranında 1818 yılına göre %1’lik bir artış görülmektedir.

1829’de ise Maraş sancağındaki Gayrimüslimlerin âlâ olanlarından 48, evsât’tan 24 ve ednâ’dan da 12 kuruş cizye vergisi toplanması kararlaştırılmış buna göre; Maraş ve Antep’te yaşayan Gayrimüslimlerin âlâ olanlarından 3.624, evsât olanlarından 2.208 ve ednâ olanlarından ise 19.944 kuruş olmak üzere toplamda 25.776 kuruş cizye vergisi tahsil edilmiştir (Akcan, 2016: 239-242). Bu bilgiler ışığında grafik 5’te 1829’da Maraş ve Antep’teki Gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisine göre ekonomik durumları gösterilmiştir.

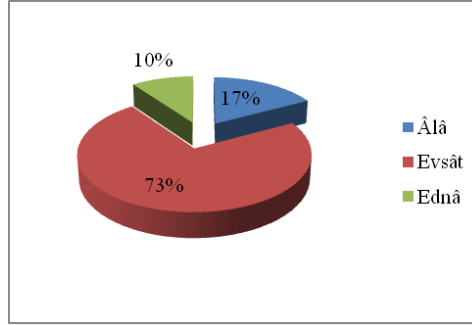

Grafik 5. 1829’da Maraş ve Antep’te yaşayan Gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisine göre ekonomik durumları (Akcan, 2016: 239-242).

Grafik 5’e göre 1829’da Maraş ve Antep’te yaşayan Gayrimüslimlerin ekonomik durumlarında 1826 yılına göre bir düşüş olduğu görülmektedir. Buna göre geçen yıllarda iki kentte yaşayan Gayrimüslimlerin ednâ olanların oranı % 10 ile %27 oranında değişirken bu tarihteki oran %77’dir.

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

1830 yılında ise Maraş mütesellimi toplanan 127.247.50 kuruşluk cizye vergisini masrafları düşüldükten sonra hazineye göndermiş (C.ML.259/10644), 1834'te de şehirde yaşayan Gayrimüslimlerin âlâ olanlardan 69, evsât'tan 30, ednâ olanlardan da 25 kuruş cizye toplanmıştır (Günay, 2007: 148). 1847'de de Maraş eyaletinde 244'ü âlâ, 2.065'i evsât ve 568'i ednâ olmak üzere toplam 2.877 cizye vergisi mükellefi belirlenmiş (Şahin, 2015:169) ve bu mükelleflerden 1834 tarihli cizye vergisi düzenlemesine göre (İnalcık, 1993: 47) âlâ olanlardan 14.640, evsât'tan 61.950, ednâ olanlardan da 8.520 esedi kuruş olmak üzere toplam 62.655 esedi kuruş cizye vergisi tahsil edilmesi gerekir. Buna göre grafik 6'da 1847'de Maraş Eyaletinde cizye vergisi ödeyen Gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisi miktarına göre ekonomik durumları gösterilmiştir.

Grafik 6. 1847'de Maraş eyaletinde yaşayan Gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisine göre ekonomik durumlarını gösterir grafik (Şahin, 2015:169, İnalcık, 1993: 47)

Grafik 6'ya göre bu eyalette yaşayan gayrimüslimler ekonomik olarak orta düzeyde idi. Bunu % 27 ile iyi olanlar, % 23 ile ekonomik durumu düşük olanlar takip etmektedir.

1848'de ise Maraş eyaletinin cizye gelirleri 96.396.50'tan 1849'da 89.983 kuruşa düşmüş(Günay, 2007: 140) ve bu tarihte Adana ve Maraş eyaletleri cizyesi esnaf-ı selâse yani âlâ, evsât, ednâ olarak ihalesine karar verilmiştir(A. MKT.MHM.753/ 84, 1265/1849).1850'de şehirden 89.564 kuruş cizye geliri sağlanmış, Islahat Fermanı'ndan sonra da cizyenin yerine "Bedel-i Askerî" vergisi getirilmiş ve bu vergi ilgili cemaatler tarafından toplanmıştır (Kenanoğlu, 2004: 392-393). Ayrıca 1850'de Maraş'ta mütemekkin Ermeni milletinin cizye defterlerinde usulsüzlük yapıldığı iddia edilmiş ve konunun araştırılması için mezkûr milletlerin kocabaşları ve papazlar meclise çağrılarak ifadeleri alınmış fakat meselenin asılsız olduğu anlaşılmıştır (A.MKT.232/45_1). 1890'dada Maraş ve kazalarında yaşayan Gayrimüslimlerden 587.000, 1892-1907 yılları arasında da 578.495 ile 974.200 kuruş "Bedel-i Askerî" vergisi toplanmıştır (Şahin, 2015: 170-171). 1907'ye kadarda yürürlükte kalan bu vergiyi

ödemeyenlerde askere gitmiştir. Örneğin; 1906'da Ermeni Darıcıoğlu Agop Pazarcık Kazası'nın Aramsaz Asâkir-i Jandarmanın Üçüncü Bölüğünde askerlik yapmıştır (Günay, 2007: 148).

Bununla birlikte şehirden başka yerlere gidenler veya gelenler, geldikleri yada gittikleri yerin cizye defterine kayıt edilmiştir. Örneğin;1612 ile 1613 yıllarında Maraş kazasına bağlı Fırıs nahiyesinden 20 kişilik vergi mükellefi Kayseri sancağına göç edince bunlar Kayseri cizye defterine kayıt edilirken, Elbistan'ın bazı köylerinden Antep'e göç edenler ise cizye vergilerini eskiden olduğu gibi Maraş kalesi dizdarı Mehmed Ağa'ya ödemişti. Ayrıca kentteki cizye vergisi bazen diğer vergiler ile birlikte tahsil edilirdi. 1622'de Maraşlı Ahmet Efendi yıllık 9.000 kuruş bir mukataa ile Elbistan kazası cizyesini, Elbistan ve Zamantu çift resimleri ile birlikte toplamış ve bu verginin bir kısmı da Maraş kalesi askerlerinin maaşları için ayrılmıştı. Yine Rışvanoğlu Mehmed Paşa'da Maraş ve çevresindeki 29.850 esedi kuruşluk cizye vergisini avarız ve nüzul bedelleri ile birlikte tahsil etmiş, 1625 yılında da Maraş cizyesi, Zülkadiriye Ağnam Mukataası ve bennak vergisi ile birleştirilerek, yıllık 90.000 akçelik bir mukataa ile Mustafa Mehmed'e devredilmişti (Arslan, 2014: 131, 256-259, 408).1666 yılındaki cizye vergisi de Saray mutfağı meyve ve sıra ihtiyacını karşılarken (AE. SMMMD.IV. 39/4482/1_1), 1696'da Zeytun ve Fırıs nahiyelerine bağlı köylerde oturan Gayrimüslimlerin cizyeleri, ispenç vergileri ile birlikte tahsil edilmişti (Arslan, 2014: 259, 321).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerden itibaren Maraş'ta istikrar sağlaması burada Gayrimüslim nüfusun artmasını sağladı ve Gayrimüslimler Müslümanlarla aynı mahallelerde yaşamaya başladı. Nitekim bu nüfus artışı devletin cizye gelirlerinin de artması anlamına gelmekteydi. Bu nedenle Osmanlı diğer şehirlerde olduğu burada yaşayan Gayrimüslimlere de cizye vergisi mükellefiyeti getirdi ve bunlar devlete ödemesi gereken bu vergiyi ekonomik durumlarına göre ödedi. Bununla birlikte bu vergi miktarı gerekli görüldüğü takdirde devlet tarafından yeniden düzenlendi. Toplanan bu vergiler kişinin durumuna göre zengin, orta halli ve fakir olarak belirlenirken, devlete hizmet edenlerde cizye vergisinden muaf tutuldu. Toplanan vergilere göre ise kentteki Gayrimüslimlerin genel olarak ekonomik durumları orta düzeyde iken iyi olanların durumu % 10 ile % 17, düşük durumda olanların oranı ise % 10 ile % 16 arasında idi. Fakat 1829'daki durum biraz farklı oldu ve ekonomik durumu ednâ olanların oranları arttı ve bu oran % 77'ye kadar yükseldi. Şehirde toplanan cizye vergisinin bazen diğer vergi kalemleri ile birlikte toplandığı da görülmektedir. Toplanan bu vergilerin bir kısmı saray mutfağının ihtiyaçları ve kentteki asker maaşları için harcanmıştır. Ayrıca bir dönem Zeytun kazasında çıkan isyan cizye vergisinin toplanmasını güç hale getirmiştir.

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

Yukarıdaki izahatlardan farklı olarak şehirde vergilerin toplanması hakkında da birtakım usulsüzlük veya şikâyet olduğunda da bunlar hemen araştırılıp çözüme kavuşturulmuş, huzursuzluk yaratan Gayrimüslimlerde cizye vergisini ödemesi şartı ile affedilmiştir. Bu vergiyi tahsil için görevli olanlar ise bizzat devlet tarafından belirlenerek, bu kişilerden eksiksiz olarak cizye vergisini merkeze havale etmeleri de emredilmiştir. Bir dönem cizye vergisi kefillik ve ihale usulü ile verilmiş, ancak bu vergi Tanzimat döneminden sonra “*Bedel-i Askeri*” olarak XX. yüzyıl başlarına kadar tahsil edilmiş, bu vergiyi ödemeyenler askere alınmıştır.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri

A. DVNSMHM, 92/ 16, Fî Evasıt-ı L. 1067.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret veDevair Kalemi Evrakı

A.MKT. NZD, 156/100/1_1, 18.11.1271.

Ali Emiri Mehmed IV

AE. SMMD.IV, 39/4482/1_1, 23 Şaban 1076.

Ali Emiri Selim III

AE.SSLM.III,94/5622/2_1, 28 Rebiülevvel 1220, AE. SSLM. III. 57/ 3361, 8 Ramazan 1212, AE.SSLM.III, 121/7392, 13 Muharrem 1214, AE. SSLM. III,365/20839/1_1, 28 Zilkade 1213, AE.SSLM.III, 365/20848, 28 Zilkade 1213.

Hatt-ı Humayun

HAT,679/33105_1, 29.12.1233, HAT, 508/24990_1, 6 Şaban 1234, HAT,530/26132/B_1, 29 Zilhicce 1251, HAT,530/26132_1, 29 Zilhicce 1251.

Hariciye Siyasi Evrakı

HR. SYS, 1527/ 3_1_1, 17 Safer 1266.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühime Kalemi (Odası) Belgeleri

A. MKT.MHM,753/ 84, 1265.

Bab-ı Asafi Sadaret Kalemi Evrakı

A. MKT,232/ 45_1, 15.12.1265.

Cevdet Evkaf Kalemi

C.EV,212/ 10568, 14 Receb 1239.

Cevdet Maarif Kalemi

C.MF,2/66, 10 Cemaziyelevvel 1218, C.MF,42/2059, 9 Muharrem 1250, C.MF,114/ 5680, 10 Cemaziyelevvel 1218.

Cevdet Maliye Kalemi

C.ML,259/10644, 5 Zilkade 1246, C.ML,276/11359, 17 R. 1245, C.ML,102/4544, 9 Zilkade 1251, C.ML,272/11176_1_1, 2 Şaban 1233, C.ML,277/11378_1_1, 7 Rebiülevvel 1245, C.ML,687/28166_1_1, 27 Zilhicce 1248.

İbnülemin Maliye

İE.ML, 108 /102735 C.1141, 5.12.1728.

Diğer Kaynaklar

- Akcan, Leyla (2016), **1824-1834 Tarihleri Arasında Gaziantep'te Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapı (142 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicili Metin Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi s.1-253)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
- Arslan, Hasan (2014), **17. Yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, idari, iktisadi ve içtimai Tarihi)**,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı, Kayseri.
- Atalay, Besim (2008), **Maraş Tarihi ve Coğrafyası**, Haz. İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş 2008.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk (2019), **İstanbul'da Doğan Bir Osmanlı Sikkesi: Kuruş, (Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruşunun Ortaya Çıkış Hikayesi**, Osmanlı İstanbulu VI.(Ed. Ferudun M. Emecen, vd.), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 399-415

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

- Çadırcı, Musa (2013), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ve Ekonomik Durumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çapan, Fatma (2016), **Doğu Roma İmparatorluğu(Bizans) Döneminde Maraş Ve Çevresinin Stratejik Önemi**. Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu 17-19 Kasım 2016, III. cilt, Kahramanmaraş, ss.176-191.
- Develioğlu, Ferit (2015), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitap Evi, Ankara.
- Dinçaslan, A.Latif (2008), **Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (1895-1921)**, Ukde Kitaplığı: 52, Kahramanmaraş.
- Doğan, Ayhan (2004), “**Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başında)**”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ss.271-285.
- Ercan, Yavuz (2001), **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitapevi Yayınları, Türk Kültürü Dizisi: Araştırmalar, İncelemeler 2, Ankara.
- Erkal, Mehmet (1993), **Cizye**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:8, İstanbul, 1993, ss.42-45
- Eroğlu, Yüstra (2108), **96Nolu Ayıntab Şer'iyeye Sicilinin H. 1153 -1154 Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
- Ertaş, Kasım (2015), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri**, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Ertaş, Kasım (2019), **Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Ermenileri ve Müslüman-Ermeni İlişkileri**, Kitâbi Yayınları, İstanbul.
- Eyicil, Ahmet (2008), **Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri**, Gün Yayınları, Ankara
- Eyicil, Ahmet (2009), **Yakınçağda Kahramanmaraş**, Ukde Yayınları, Ankara.
- Gedik, İbrahim (2016), **229 Numaralı Şer'iyeye Sicili'ne Göre Maraş'ta Hayat**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı,
İstanbul.

Günay, Nejla (2007), **Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyanları**, IQ Kültür
Yayıncılık, İstanbul.

Gürbüz, Adnan (2009), **16-17. Yüzyıllarda Maraş Şehrinde Sosyal ve
Ekonomik Hayat**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 2, Sayı
9, ss.165-170.

İnalçık, Halil (1993), **Osmanlılarda Cizye**, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi, İstanbul.

İnalçık, Halil (2013), **Osmanlı Ve Modern Türkiye - Araştırmalar**, Timaş
Yayımları, İstanbul.

Karpat, H. Kemal (2010), **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları,
İstanbul.

Karpat, Kemal H (2019), **Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal
Değişim Ve Nüfusu**, (Çev. Ceren Elitez), TimaşYayımları, İstanbul.

Kayaçağlayan, Naime Yüksel (2011), **1714–1715 Tarihleri Arasında
Gaziantep'te Sosyal, Siyasî Ve İktisadî Yapı (65 Numaralı Gaziantep
Şer'iyeye Sicili Metin Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi)**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis.

Kenanoğlu, M.Macit (2004), **Osmanlı Millet Sistemi**, Klasik Yayınevi, İstanbul.

Kocaoğlu, Burak (2017), **Cizye Defterleri: Osmanlı Tarihi Üzerine
Yapılabilecek Araştırmalar ve Literatür Değerlendirmesi**, Tarih
Yazımı Üzerine, Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar, (Ed. İsmail
Özçelik), Berikan Yayınevi, Ankara

Kocaoğlu, Burak (2018), **1844 ve 1846 Tarihli Çankırı Cizye Defterlerine
Göre Çankırı'da Gayrimüslimler**, Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi
(ASOBİD), Sayı: 4, ss. 283-295.

Kocaoğlu, Burak (2020), **Bir İskân Bölgesi Cebel-i Bereket Sancağı Ve
Yaşanan Sorunlar**, Türkiye'nin Bölgesel Sorunları "Osmanlı'dan
Günümüze" Ortadoğu, (Ed. Mehmet Çelik-Alev Duran), Hiper Yayın,
İstanbul, ss.255-279.

A. Çalışkan XVIII. ve XIX. Yüzyılda Maraş'ta Gayrimüslimlerin...

- Koç, Kemalettin (2010), **Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Yapı ve Şehirleşme Tarihi)**.(Ed. Yaşar Alparslan, Serdar Yakar) Ukde Kitaplığı, Maraş Tarihi Serisi:17, Kahramanmaraş.
- Kurt, Yılmaz (2012), **XVI. Yüzyılda Kars-ı Maraş Sancağı'nda Mu'âflar ve Mu'âfiyet Sebepleri**,38. ICANAS Kongresi, 10-15. 09. 2007, Bildiriler, Cilt: IV, Ankara, ss. 2007-2022.
- Mınna, Rozen (2010), **İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)**, (Çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Özcoşar, İbrshim - Güneş, H. Haşimi (2006), **Osmanlı Devleti'nde Cizye Ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağının Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375)**, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 5(15), ss.159-179.
- Özel, Ahmet (1996), **Gayri Müslim**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özlu, Zeynel (2006), **Göynük'e (Bolu) Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Tahlili: Avâız Vergisi**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı:19, ss.381-397
- Rruğa, İilir (2017), **XIV-XVI. Yüzyıllar Arasında Arnavutluk'ta Gayrimüslimler**, İSTEM / 29,ss.159-172.
- Sahillioğlu, Halil (1995) **Esedî**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Solak, İbrahim (2004), **XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)**. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Şahin, Gürsoy (2017), **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, Gökkuşe Yayınları, İstanbul.
- Şahin, Harun (2015), **XX. Yüzyılın Başlarında Maraş Sancağı'nın İktisadi, Mali ve Sosyal Durumu**, Dulkadiroğlu Belediyesi, Maraş Kültür Tarih Yayınları Serisi-4, Kahramanmaraş.
- Us, Ünzile (2018), **231 numaralı Maraş Şer'iyeye sicilinin 1-115 sayfaları arası transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (1894-1895)** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş.

